

*О.Ю.ГУЛЕВИЧ,
кандидат економічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри
фундаментальних економічних дисциплін,
Національна академія статистики, обліку та аудиту*

Трудовий менталітет як інституціональний індикатор соціально-економічного розвитку суспільства

Досліджено особливості національного трудового менталітету як неформального інституту ринкової економіки, що визначає вектори соціально-економічного розвитку суспільства; розглянуто умови становлення трудового менталітету ринкового типу в Україні; визначено фактори оновлення національного трудового менталітету та ціннісні орієнтири на розвиток конкурентоспроможності у сфері праці.

***Ключові слова:** інституціональний індикатор, неформальні інститути, менталітет, трудовий менталітет, трудова свідомість, трудова поведінка, конкурентоспроможність.*

Постановка проблеми. Вирішення питання про джерела і фактори соціально-економічного розвитку в економічній науці є ключовим з часів її зародження і розвитку. Сучасні економісти – прибічники популярного інституціонального напрямку – стверджують, що саме «інституції визначають довготермінове функціонування економік» [4, с. 150]. Цей висновок ґрунтується на дослідженнях Світового банку, які підтверджують, що країни з неадекватною економічною політикою, але якісним інституціональним середовищем розвиваються у середньому вдвічі швидше, ніж країни зі зворотною комбінацією рівнів якості відповідних чинників. [4, с. 137, 176]. Цю саму тенденцію підтвердило також дослідження, яке встановило, що міра впливу інституціонального індикатора на темпи збільшення реальних доходів

на душу населення виявилася майже вдвічі вищою, ніж міра впливу політичних індикаторів. [9, с. 57].

Як відомо, неформальні інститути – це загальноприйняті звичні стереотипи і норми поведінки, що є в індивідуальній і суспільній свідомості, які дуже повільно змінюються. Ці зміни хоча й повільні (30-50 років), але ефективні і значимі. Саме зміни неформальних інститутів можуть стати передумовою для соціально-економічного розвитку.

Так, на думку відомого в світі українського економіста М.Туган-Барановського, психологічні почуття людини, у тому числі патріотизм, релігія, мораль, національна самосвідомість, характер, духовний склад та інші чинники «негосподарського роду», спроможні бути наймогутнішими силами розвитку господарської діяльності, а нематеріальні цінності – більший рушій, ніж матеріальні потреби [1, с.63]. Виходячи з уявлень видатного мислителя, психологічні чинники (менталітет), можуть бути вагомою силою економічного розвитку країни.

На нашу думку, серед неформальних інститутів ринкової економіки важливе місце посідає трудовий менталітет. Саме з мотивацією працівника до ефективної трудової діяльності, формуванням трудової свідомості ринкового типу пов'язуються резерви трудової активності, джерела економічного зростання держави та її конкурентоспроможності. Результати наукових досліджень у сфері праці привертають увагу до того, що труднощі у реалізації соціально-економічних реформ пов'язані з особливостями українського трудового менталітету, необхідністю його якісного оновлення у напрямі орієнтації на розвиток конкурентоспроможності у трудовій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На недооцінку чинника ментальності в процесі праці звертали увагу у своїх дослідженнях такі українські вчені, як М.Долішній, С.Злупко [7], А.Чухно [8]. Розробкою концептуальних положень та практичних рекомендацій щодо ринкової адаптації трудового менталітету займались Д.Богиня та М.Семикіна, важливим і вкрай цінним результатом досліджень яких стала монографія «Ментальний

чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики» (2003 р.) [1]. Серед проблем сучасної вітчизняної економічної науки про працю важливе місце належить мотиваційним дослідженням у сфері праці (Колот А.М.) [3].

Виділення невирішеної раніше частини загальної проблеми. Разом з тим, недостатньо досліджений соціально-економічний ефект від типової для нашого суспільства трудової поведінки, особливості національного трудового менталітету, його сильні і слабкі сторони з точки зору впливу на конкурентоспроможність економіки. Цілісне концептуальне бачення трудового менталітету в Україні поки не сформоване. Натомість складність і важливість досліджуваної проблеми вимагає чіткого системного підходу до її вивчення.

Метою даної статті є дослідження особливостей національного трудового менталітету як інституціонального індикатора соціально-економічного розвитку суспільства, умов і факторів трансформації трудової свідомості у новому соціально-економічному бутті.

Виклад основного матеріалу. Поняття «менталітет» через ідеологічні причини довго знаходилося поза межами уваги вітчизняних науковців. В українській мові навіть немає аналогу поняття «mentality». Цей термін запозичили у зв'язку з відсутністю розроблення такої категорії з боку соціальних наук, які довго розвивалися в контексті марксизму. Існуюча в радянські часи ідеологія вважала необов'язковим досліджувати свідомість, оскільки кожна людина розглядалася як об'єкт пропаганди, а термін «свідомий» у виробничих характеристиках працівників означав по суті відсутність самостійного погляду на світ. Марксистська теорія надмірно завищувала значення засобів праці та виробництва, водночас поза її межами залишався той факт, що люди не лише працюють у сфері суспільного виробництва, але й живуть певним особистим життям, якому притаманні психоемоційні почуття, національна культура, сила трудових традицій, прояв національного характеру, тобто певний менталітет. Отже, до дослідження цього поняття повернулись у зв'язку з ринковими перетвореннями національної економіки. При цьому у визначенні поняття «менталітет» мають місце різні

підходи. На підставі вивчення вітчизняних та зарубіжних джерел можна узагальнити, що термін «менталітет» відображає комплексний показник рівня цивілізованості народу, його розуму та інтелекту, світосприймання, охоплює різні рівні соціальної дійсності, є складовою характеристик як різних соціальних суб'єктів (соціальних груп), так і окремого індивіда [5, с. 180]. Менталітет завжди виступає індикатором якості трудового потенціалу, отже є сенс говорити про трудовий менталітет. Як вважають Д.Богиня та М.Семикіна, трудовий менталітет є «соціально-економічною категорією, яка узагальнено відображає рівень національної трудової свідомості суспільства, соціальних груп та верств населення, окремих індивідів, сприйняття сенсу трудової діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які зумовлюють спонукальні мотиви певної трудової поведінки». [1, с.57]. В контексті інституціонального економічного підходу ми пропонуємо під поняттям «трудоий менталітет» розуміти загальну для певної етнічної спільноти людей сукупність характеристик трудової поведінки або мислення, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати психологічні, соціально-економічні, політичні реакції людей на певні події, явища, процеси. Трудовий менталітет спроможний впливати на хід економічних процесів, сприяти їх прискоренню чи гальмувати. Критичний аналіз національного трудового менталітету потрібен, перш за все, для пошуку шляхів якісного оновлення трудового менталітету працівника, якого потребує побудова високорозвиненого суспільства.

Формування трудового менталітету завжди відбувається у певному соціокультурному контексті. При цьому, як відомо, особливості національного трудового менталітету, його позитивні і негативні риси визначає сукупність історичних, політичних, географічних, соціокультурних, релігійних та інших чинників. Отже, сліпе копіювання зарубіжної теорії і практики формування трудового менталітету працівника не принесе бажаного ефекту, оскільки, як відомо з історичної економічної школи, яка уособлює соціально-історико-економічний підхід до вивчення конкретних національних процесів і явищ (Ф.Ліст), а тому підсилює положення інституціоналізму, слід враховувати

історично обумовлені етнопсихологічні і національно-культурні особливості менталітету.

В західній економічній науці на зміну доктрині «людини економічної» (класична школа і тейлоризм), згідно з якою людина реагує переважно на матеріальні стимули, остаточно з середини ХХ століття прийшла доктрина «людини соціальної», якої дотримуються сучасні представники «школи людських відносин». Її принципова відмінність полягає в іншому трактуванні трудової свідомості і трудової поведінки людини: працівник знаходиться під впливом складного комплексу факторів, які різною мірою спроможні мотивувати до ефективної праці. На нашу думку, така переорієнтація на користь соціалізації і психологізації у сфері трудових відносин має певні обмеження, зокрема, вона чітко діє в умовах розвинених економік, де у більшості людей потреби матеріального порядку задоволені, що не можна віднести до сучасної України. Важливим показником економічного розвитку країни, згідно з законом Енгеля, є частка витрат домогосподарств на продовольчі товари. Чим менший відсоток цих витрат, тим вищим є рівень розвитку країни. Однак структура споживчих витрат домогосподарств України засвідчує високу частку витрат на продовольчі товари (табл. 1).

Таблиця 1

Структура грошових витрат домогосподарств (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, у % до загальних витрат)¹

Роки	2000	2012	2013
Споживчі грошові витрати, у т.ч.	91,9	90,0	89,4
на продовольчі товари	62,7	52,8	52,6
на непродовольчі товари та послуги	29,2	37,2	36,8

Поза увагою західних науковців залишається вплив на трудовий менталітет зовнішніх факторів – рівня інфляції, стану економіки, ситуації на

¹ Розраховано за: Статистичний щорічник України за 2013 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К., 2014. – 533 с.

ринку праці. Натомість в Україні в умовах низьких стандартів життя значна частина працівників орієнтується на матеріальні стимули, а трудова свідомість українців закономірно спрямована на задоволення потреб матеріального порядку.

Загалом для трудової поведінки ринкового типу можна визначити такі загальноновизнані риси трудового менталітету, як: визнання права власності на свою робочу силу; високий рівень самодисципліни; здатність до адаптації, інновацій, перенавчання; прагнення підвищувати на ринку праці свою конкурентоспроможність; економічне мислення, орієнтація на високу оплату праці та задоволення різноманітних потреб. Однак масове поширення таких якостей серед населення України не фіксується, що можна пояснити, перш за все, історичними обставинами. Мається на увазі розташування України між Сходом і Заходом, багатовіковий період бездержавності та розчленованості народу. Відмінності у трудових традиціях, які обумовлені результатом дії географічних, історичних, соціокультурних та інших умов, пояснюють розбіжності трудового менталітету населення в окремих регіонах України, природу виникнення позитивних і негативних рис трудової свідомості. Так, існують суттєві відмінності між Правобережною та Лівобережною Україною, іншими регіонами, не кажучи вже про Галичину. Пояснюється це тим, що Лівобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії у 1654 р., Правобережна – у 1794, а Галичина – лише у 1939 р., що, звичайно, спричинило формування у ній іншої ментальності. Зокрема, на трудову свідомість галичан не могли не вплинути західноєвропейська культура, насамперед, австро-німецька та польська, католицька церква. Водночас, наддніпрянці близькі до східноєвропейської культури та свідомості. Для населення Галичини більш характерні такі трудові риси як індивідуалізм, працелюбство, слухняність, вміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці. Водночас, населення Центральної, Південної та Східної України, яке за історичних умов віддавало перевагу соціальному визволенню над національним, більшою мірою характеризується такими рисами, як

колективізм, анархізм, віра у доброго та мудрого господаря і меншою мірою – висловленням національних і патріотичних почуттів, звичкою до інтенсивної, наполегливої праці.

Наслідком козацько-селянської основи українського народу стали риси правового нігілізму, необов'язковості, прагнення до індивідуальної свободи, що межує з анархією, соціальна пасивність, які і сьогодні можна віднести до ознак українського менталітету. В.А.Потульницький зазначає, що українському народові притаманна перевага емоційності над волею та інтелігентністю, де з надмірної чуттєвості випливає мінливість симпатій, орієнтацій та ідей, легка запальність і швидке остигання, схильність до романтизму, брак витривалості і послідовності праці, оскільки увага розпорошується весь час під впливом нових емоційних подразників. Слов'яни взагалі, й українці зокрема, схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану цілковитого знеохочення до подальшої праці. Така риса є результатом чуттєвого, а не раціонального мислення українця, що перешкоджає утриманню внутрішнього ладу, стабільності, гальмує процес мислення та діяльності. [1, с. 148]. Наслідком багаторічного російського експансіонізму, кріпацтва, коли українцям було небезпечно виявляти свої національні почуття, стало утвердження інтровертних якостей, поширення невіри у можливість своєю працею змінити свій добробут. Такими історичними особливостями трудового менталітету пояснюється значно менша, ніж у Західній Україні, масова соціально-політична і трудова активність, а також трудова мотивація і мобільність населення на території Центральної, Південної та Східної України.

Негативний відбиток у трудовому менталітеті часів командно-адміністративної економіки можна звести до наступного: трудове виховання на прикладах «голоного ентузіазму», зрівнялівка у потребах та оплаті праці, відсутність стимулювання праці в залежності від конкретного внеску і, як наслідок, трудова апатія, неповага до збереження робочого часу, що не можна уявити у трудовій поведінці «білих чи синіх комірців» Заходу. І сьогодні

вітчизняна практика соціально-трудова відносин містить численні приклади недооцінки людської гідності, людських потреб та інтересів. Крім того, проблеми у соціально-трудова відносинах створює така негативна риса, як соціальна заздрість. Вона є наслідком тривалої зрівнялівки в оплаті праці і на побутовому рівні часто проявляє себе у неприйманні чужого матеріального добробуту, нестримному бажанні знати подробиці про доходи колег, сусідів, керівництва, неготовність миритися з тим, що хтось поруч має більше й живе краще. Психологічною перепоною до формування ринкового трудового менталітету є також збереження відсутності реального економічного мислення, тобто здатності робити свідомий оптимальний вибір, виходячи з наявних обмежених ресурсів і можливостей, оскільки тривалий час економічне мислення притуплялося міфами про пріоритет державних інтересів над особистими інтересами людини.

Отже, маємо підстави вважати, що формування в Україні трудового менталітету ринкового типу з огляду на історичні та соціально - економічні обставини має довготривалий характер.

На нашу думку, запровадження соціометричних досліджень (вимірювання соціальних установок людей) та використання їх результатів у розробці заходів регулювання соціально-трудова відносин як на макрорівні, так і на рівні підприємства, допомогло б розірвати поки що замкнене коло руху нашої держави траєкторією економічного занепаду. Адже світова практика свідчить: основою соціально-економічних перетворень у суспільстві виступають якісні інститути права, моралі, трудової поведінки. І якщо революція відбувається у країні з неякісними інститутами, то закономірно економічний стан після революції погіршується.

Україна сьогодні не має національного аналогу «американської мрії», більшість співвітчизників не вірять у можливість збагачення навіть за умови наполегливих трудових зусиль, що є перешкодою поновлення ціннісних орієнтацій у сфері праці. Цій зневірі сприяють такі притаманні нашому суспільству явища, як корупція, тінізація економіки, що призводить до

парадоксу української зайнятості: переважна частина працюючих громадян – бідні. Дослідження Інституту демографії НАНУ вказують на суто український феномен — бідність серед працюючих осіб із вищою освітою. Тобто в Україні навіть вища освіта і стабільна робота не гарантують рівня доходів, що дозволив би гідно утримувати родину [2, с. 2].

Серед багатьох факторів оновлення національного трудового менталітету вагоме місце належить соціально-економічним та фінансовим важелям, від яких залежить стан зайнятості, ситуація на ринку праці, рівень життя населення. Без забезпечення фінансової стабільності у суспільстві, як свідчить зарубіжний досвід подолання наслідків економічних криз (повоєнна Німеччина), неможливо забезпечити успіх соціально-економічних перетворень. Натомість зараз трудовий менталітет населення України орієнтується на стихійне пристосування до жорстких реалій соціально-економічної ситуації.

У таких несприятливих умовах чи не єдиним ціннісним орієнтиром трудового менталітету працюючих громадян повинна стати установка працівників на розвиток своєї конкурентоспроможності у сфері праці.

Висновки. В умовах суттєвої зміни ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних реакцій та форм трудової поведінки людей економічна наука і практика відчують нестачу об'єктивних даних щодо особливостей формування трудового менталітету, його ролі у розвитку економіки, суспільства, методичних рекомендацій, які необхідні в інтересах прийняття ефективних управлінських рішень як на рівні підприємства, так і на макроекономічному рівні. Розвиток соціометричних досліджень в Україні є вкрай необхідним, оскільки саме соціометрія надасть можливість скласти чітке уявлення про неформальні інститути, установки трудової поведінки, трудовий менталітет. Дані соціометрії слід покласти в основу розробки заходів щодо регулювання соціально-трудова відносин на всіх рівнях.

Найпривабливіші моделі економічного розвитку не принесуть бажаного ефекту Україні, якщо не будуть враховані регіональні особливості українського трудового менталітету, його духовність, почуття власної гідності, збереження

трудо­вих традицій, критичне ос­ми­с­лен­ня власного та зару­біж­ного досвіду. Кон­ку­рентні пере­ва­ги еко­но­мі­ки і місце України у сві­то­вих еко­но­міч­них про­це­сах по­вин­ні ба­зу­ва­ти­ся на силь­них сто­ро­нах украї­н­сь­кого тру­до­вого мен­талі­те­ту, який до­по­мо­же роз­ви­ва­ти від­по­відні сфе­ри еко­но­міч­ної діяль­но­сті. Якіс­не онов­лен­ня украї­н­сь­кого тру­до­вого мен­талі­те­ту з оріє­нта­цією на роз­ви­ток кон­ку­рент­о­спро­мо­ж­но­сті окре­мо­го пра­ців­ни­ка і су­спі­ль­ства в цілому є най­більш ефе­к­тив­ним за­хо­дом, що дасть змо­гу ви­ве­сти Україну в ко­ло ци­ві­лі­зо­ва­них дер­жав світу. З ін­шо­го бо­ку, ми по­вин­ні куль­ти­ву­ва­ти якості рин­ко­вої тру­до­вої по­ве­дін­ки, які на­разі від­сутні. За­ру­біж­ний досвід пе­ре­кон­ли­во свід­чить, що це мож­ли­во зав­дя­ки со­ці­а­лі­за­ції ти­пових по­ве­дін­ко­вих ус­та­но­вок че­рез го­ловні су­спі­льні ін­сти­ту­ти сім'ї, ви­хо­ван­ня, на­в­чан­ня.

Список використаних джерел

1. Бо­гін­я Д.П., Се­ми­кі­на М.В. Мен­тал­ний чин­ник у сфе­рі пра­ці: про­бле­ми те­орії та пра­кти­ки. – К.: «Ш­тор­м», 2003. – 382 с.
2. Бід­ність по­украї­н­сь­ки// День.— 26. 08. 10.— С.2
3. Ко­лот А.М. Мо­ти­ва­ція, сти­му­лю­ван­ня й оцінка пер­со­на­лу: Навч. по­сіб­ник. – К.: КНЕУ, 1998.
4. Нор­т Д. Ін­сти­ту­ції, ін­сти­ту­цій­на змі­на та функ­ці­о­ну­ван­ня еко­но­мі­ки. – К.: Ос­но­ви, 2000.
5. Огір­чук В.Г. Тра­ди­ції та ін­но­ва­ції у фор­му­ван­ні украї­н­сь­кого мен­талі­те­ту // Фе­но­мен на­ції: ос­но­ви жит­те­діяль­но­сті / За ред.. Б.В.По­по­ва. – К.: То­ва­ри­ство «Зна­н­ня», КОО, 1998.
6. Статис­тич­ний щоріч­ник України за 2013 рік / За ред. О.Г.Осау­лен­ка. – К., 2014. – 533 с.
7. Тру­до­вий по­тен­ці­ал, зай­ня­тість і ри­нок пра­ці (те­орія і пра­кти­ка) / М.І.До­ліш­ній, С.М.Злуп­ко, Т.С.Злуп­ко, Т.Б.То­ка­р­ський. – Лю, 1997. – 340 с.

8. Чухно А.А. Інституціонально-інформаційна економіка. – К.: Знання, 2010.
– 687 с.

Е.Ю.Гулевич

*кандидат экономических наук, доцент,
и.о.заведующего кафедрой фундаментальных экономических дисциплин,
Национальная академия статистики, учета и аудита*

Трудовой менталитет как институциональный индикатор социально-экономического развития общества

Исследованы особенности национального трудового менталитета как неформального института рыночной экономики, который определяет векторы социально-экономического развития общества; рассмотрены условия становления трудового менталитета рыночного типа в Украине; определены факторы преобразования национального трудового менталитета и ценностные ориентиры на развитие конкурентоспособности в сфере труда.

Ключевые слова: *институциональный индикатор, неформальные институты, менталитет, трудовой менталитет, трудовое сознание, трудовое поведение, конкурентоспособность.*

*O.YU.GULEVYCH,
PhD (Economics), Associate Professor,
Acting Head of Department for Theoretical Economic Disciplines,
National Academy of Statistics, Accounting and Audit*

Трудовий менталітет як інституціональний індикатор соціально-економічного розвитку суспільства

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в сучасному світі довготермінове функціонування економік визначається інституціональними факторами та індикаторами. Саме якісне інституціональне середовище значно прискорює соціально-економічний розвиток країн.

Серед неформальних інститутів ринкової економіки важливе місце посідає трудовий менталітет. З формуванням трудової свідомості ринкового типу пов'язуються джерела економічного зростання країни та її конкурентоспроможності.

Результати наукових досліджень у сфері праці привертають увагу до того, що труднощі у реалізації соціально-економічних реформ пов'язані з особливостями українського трудового менталітету, необхідністю його якісного оновлення у напрямі орієнтації на розвиток конкурентоспроможності у трудовій сфері.

***Об'єктом дослідження** трудовий менталітет як важлива складова національного інституціонального середовища..*

***Мета дослідження** полягає у з'ясуванні соціально-економічного значення трудового менталітету нації, визначенні умов і факторів трансформації трудової свідомості у напрямі формування трудової поведінки ринкового типу.*

*Найбільш важливі **результати і висновки** дослідження наступні: в умовах суттєвої зміни ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних реакцій та форм трудової поведінки людей економічна наука і практика відчують нестачу об'єктивних даних щодо особливостей формування трудового менталітету, його ролі у розвитку економіки, суспільства, методичних рекомендацій, які необхідні в інтересах прийняття ефективних управлінських рішень як на рівні підприємства, так і на макроекономічному рівні.*

Найпривабливіші моделі економічного розвитку не принесуть бажаного ефекту Україні, якщо не будуть враховані регіональні особливості українського трудового менталітету, його духовність, почуття власної гідності, збереження трудових традицій, критичне осмислення власного та зарубіжного досвіду.

Трудовий менталітет населення України орієнтується на стихійне пристосування до жорстких реалій соціально-економічної ситуації. У таких несприятливих умовах найважливішим ціннісним орієнтиром трудового менталітету працюючих громадян повинна стати установка на розвиток своєї конкурентоспроможності у сфері праці.